

Koller Boglárka*

„Vágyódás az elismerésre” – Az identitás mint a 21. század társadalomtudományi elemzéseinek kulcsfogalma

Bevezetés

Azt, hogy melyik politikai pártot, társadalmi mozgalmat érezzük magunkhoz közel állónak, hogy a parlamenti vagy az európai parlamenti választáson hogyan szavazunk, hogy mely szakpolitikai reformot preferáljuk, hogy milyen nyomtatott vagy online sajtótermékeket fogyasztunk, hogy milyen termékeket vásárolunk, és azt is, hogy hogyan szórakozunk, identitásunk határozza meg. A felsorolást a végtelenségig folytatva megmutathatnánk, hogy cselekedeteink, döntéseink, dilemmáink mögött azonosság tudatunk sokszor változó, számos esetben újradefiniált, de mégiscsak a ránk jellemző egyedi mintázata rajzolódik ki.

Az ember élete során számos közösség tagjává válik. Alapvető igénye, hogy ezekben a közösségekben elfogadott és respektált tagként boldogan és biztonságban éljen. A barátok, a család, az iskola, a vallási közösségek, a sport, a művészeti és a szabadidős tevékenységekhez kapcsolódó klubok, de az egyének társadalmi létezésének kulturális, intézményes és politikai keretét jelentő nemzet, állam, tágabb értelemben pedig az Európai Unió is ilyen közösségnek tekinthető. Az egyéni hovatartozásnak a posztindusztrializáció korában a tér és idő sem szab korlátokat; egyre több virtuális közösségnek vagyunk tagjai. Francis Fukuyama 2018-ban megjelent könyvében amellet érvel, hogy az emberiség történetét, az egyes eseményeket, fordulópontokat leginkább az identitás fogalmán keresztül érdemes értelmezni. Úgy véli, hogy „az elismerésért folytatott küzdelem volt az emberi történelem mozgatórugója”, és mivel az egyének elismerésre törekednek, „az identitás gyorsan identitáspolitikává fejlődik, amelyben az egyének saját maguk és közösségeik nyilvános elismerését követelik”.¹

* Egyetemi tanár (Nemzeti Közzolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar).

¹ Francis Fukuyama: *Identity. Contemporary Identity Politics and the Struggle for Recognition*. London, Profile Books, 2018. 10.

Az identitás minden kétséget kizáróan egyike korunk legjelentősebb társadalomtudományi témájának, akár történelmi, akár politikatudományi, közgazdasági vagy szociálpszichológiai aspektusból közelítjük meg. A média és a fogyasztói társadalom elemzése számára szintén kulcskérdés az egyén identitása. E fejezet az identitás fogalmának megértéséhez kíván elméleti és konceptuális keretet nyújtani abból a meggyőződésből kiindulva, hogy az identitás fogalma a társadalomtudományi elemzések egyre szélesebb spektruma számára jelenti a kiindulópontot. A konceptualizáció és a társadalmi identitás elméletének bemutatása után a nemzetértelmezésekhez kapcsolt elméleteket mutatjuk be röviden, majd kitérünk a kollektív identitások elméleti magyarázataira és az identitáspolitika értelmzésére is.

Az identitás fogalma²

„Az identitás azonosságtudatot jelent, az egyén közösségben elfoglalt helyét. Sokféle identitás létezhet: foglalkozási, nemi, családi, nemzetállami identitás, attól függően, hogy az egyén milyen közösségeknek tagja. Az identitás a személyiségnek nevezett konstrukció és a társadalmi struktúra közé elhelyezhető közvetítő kategória, amely az egyén-társadalom viszonyt reflexív módon és szimbolikus formákban építi fel.”³

Az identitáselmélet magyar nyelvű irodalmának megalapozója, a szociálpszichológus Pataki Ferenc az identitást valahol az egyén és a közösség vagy különböző közösségek közötti kapcsolatot leíró fogalomként határozza meg.⁴ A szociálpszichológia képviselői valamennyien egyetértenek abban, hogy az identitáselemek meghatározásakor érdemes az egyéni és a társadalmi, vagy másképpen az úgynevezett kollektív elemeket világosan elkülöníteni.⁵ Eliot R. Smith és Diane M. Mackie szerint az egyén önmagát mindig valamely társadalmi csoport tagjaként definiálja, és ez az önkategorizáció „jelentí azt a folyamatot, amely során magunkat egy csoport tagjaként azonosítjuk”.⁶

Gordon Allport amerikai szociálpszichológus a társadalmi kategorizáció folyamatát már az ötvenes években azonosította, amikor az előítéletek kialakulását és a sztereotípiák működését vizsgálta, és arra a következtetésre jutott,

² Koller Boglárka: *Nemzet, identitás és politika*. Budapest, L'Harmattan, 2006. 45–46.

³ Pataki Ferenc: *Identitás, személyiség, társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. 9.

⁴ Koller i. m. (2. lj.) 45.

⁵ Pataki is tipologizálta a különböző identitáselemeket, és antropológiai (1) pozicionális vagy szerep- és csoport-; (2) társadalmi minősítési műveletek és beszédaktusok révén elsajátított; (3) ideologikus; (4) valamint emblematisztikus identitáselemeket különített el. Pataki i. m. (3. lj.).

⁶ Eliot R. Smith – Diane M. Mackie: *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris, 2004. 323.

hogy az emberek mindennapi életét alapvetően az általánosítások és a kategóriák irányítják. Az egyének cselekedeteit általában a legegyszerűbb meggondolások mozgatják, így a kategóriák is ezek alapján jönnek létre. Az egyén a társadalmi kategóriákat arra használja, hogy a környezetének, az őt körülvevő közösségeknek elemeit könnyen azonosítani tudja. Allport rámutatott ugyanakkor, hogy e folyamat érzelmileg is befolyásolt, ezért a kialakult kategóriák racionális és irracionális komponenseket egyaránt tartalmazhatnak.⁷

A hetvenes években Henri Tajfel Allport téziseire építve fogalmazta meg a társadalmi identitás elméletét. „A társadalmi identitás az egyén énképének az a része, amely a különböző társadalmi csoportokhoz való tartozás tudásából ered.”⁸ Érvelése szerint az egyén társadalmi identitásának megértéséhez abból kell kiindulni, hogy a társadalomban az egyének kategorizálják a társadalmi csoportokat, és folyamatosan összehasonlítják saját magukat az őket körülvevő csoportok kategóriáival. Tajfel szerint, ha az összehasonlítási folyamat végén a társadalmi kategória pozitív megítélésű, akkor az egyén azonosulása az adott kategóriával megtörténhet. A tajfeli társadalmiidentitás-elmélet tézisei szerint ahhoz, hogy az identitásformálás folyamatát megértsük, a társadalmi kategóriákból kell kiindulnunk.⁹

A társadalmi kategorizációnak és a csoporttagságunkról alkotott képnek fontos szerepe van abban, hogy milyennek látjuk magunkat, milyen lesz identitásunk, hiszen ha az adott társadalmi kategória megfelelő számunkra, akkor azonosulunk vele, amely folyamat azzal is jár, hogy az „én” meghatározásból „mi” lesz.¹⁰ E folyamatban az egyének legtöbbször tipikus csoporttagként látják magukat, és a csoporthoz való tartozás által az önértékelésük is erősödik.¹¹ Az emberek vágyódnak az elismerésre és a pozitív önértékelésre, amelynek eléréséért a csoporttagságukat is felhasználják; hajlamosak arra, hogy „a csoport dicsőségének fényében” sütkérezzenek.¹² A csoportok összetartozását segítik az olyan közös meggyőződések, mint a közös értékek, célok és ideológiai elemek azonosítása, amelyek szintén hatással vannak az egyén identitásformálásának folyamatára.¹³

⁷ Gordon W. Allport: *The Nature of Prejudice*. Reading, Addison–Wesley, 1954. 19–22.

⁸ Henri Tajfel: Intergroup Behaviour II: Group Perspectives. In Henri Tajfel – Colin Fraser (szerk.): *Introducing Social Psychology*. New York, Penguin, 1978. 423–446.

⁹ Henri Tajfel: *Human Groups and Social Categories*. Cambridge, Cambridge University Press, 1981.

¹⁰ Smith–Mackie i. m. (6. lj.) 330–332.

¹¹ Uo., 333.

¹² Abraham Tesser és Robert Cialdinit idézi Smith–Mackie, uo.

¹³ Daniel Bar-Tal: *Shared in a Society: Social Psychological Analysis*. Thousand Oaks, Sage, 2000.

Kutatások bizonyítják, hogy a saját csoport, a „mi” meghatározása során az egyén jellemzően pozitív irányba torzítja véleményét a csoportról pozitív önértékelésének védelmében, de képes az egyes csoporttagok egyediségét is meglátni. A külső csoportokat ezzel szemben sokkal homogénebbnek feltételezi, és attól függően, hogy mennyire veszélyeztetik a saját csoportját, a külső csoportok megítélése a gyanakvástól az ellenszenven és ellenségeskedésen át egészen a diszkriminációig, a kirekesztésig vagy akár a konfrontációig is terjedhet.¹⁴ A külső csoportokat, vagyis az „ők” kategóriát tehát az egyén eltérő módon kezeli a saját csoportjától, a „mi”-től.

Érdekes azt a kérdést is feltenni, hogy milyen következménye lehet annak, ha az egyén egy alapvetően negatív megítélésű csoporthoz tartozik, ami, mivel mindenki vágyódik az elismerésre, áldozattal jár a számára, hiszen az önértékelése ilyen helyzetben alacsony, nem jó érzés negatív megítélésű csoporthoz tartozni. Ezekben az esetekben, ha van rá lehetősége, akkor menekülhet a csoporttagság elől, megpróbálhat kilépni a csoportból, de úgynevezett ellenazonosulás is elképzelhető, amikor saját magát másnak kezdi tekinteni. Az is gyakran előfordul, hogy támadni kezdi azokat a külső csoportokat, amelyek a sajátjáról negatív véleményt formálnak. Mindez csoportközi konfliktusokkal jár.¹⁵ E támadás és konfrontáció akár több külső társadalmi csoport vagy a társadalom egésze irányába is megjelenhet éppen amiatt, hogy az egyén arról a vágyáról, hogy mások is elismerjék, nem mond le.

Theodore Sarbin és Karl Scheibe szerint az egyén folyamatosan értékeli csoporttagságait, így az egyén társadalmi identitása a „saját társadalmi pozíciója értékelésének is a funkciója”.¹⁶ Az identitásformálás folyamatának tehát alapvető jellemzője, hogy az egyén saját csoporttagságát állandóan összehasonlítja másokéval, és identitását is e folyamat révén alakítja. Ahhoz, hogy saját magunkat meg tudjuk határozni, azt is képesnek kell lennünk megmondani, hogy melyek azok a csoportok, ahova nem tartozunk, amelyekkel nem azonosulunk. „Az identitás alapvető jellemzője, hogy az azonosításnak csak mindig valamivel szemben van értelme.”¹⁷ Hanák Péter megfogalmazásában: „Az identitás meghatározása úgy értelmezhető, mint egy reprezentációs küzdelem eredménye, amelynek tárgya mindig a csoportok vagy az egyének ama képessége, hogy megismertessék saját különösségüket másokkal.”¹⁸

¹⁴ Smith–Mackie i. m. (6. lj.) 339.

¹⁵ Uo., 353–363.

¹⁶ Theodore R. Sarbin – Karl E. Scheibe: A Model of Social Identity. In Theodore R. Sarbin – Karl E. Scheibe (szerk.): *Studies in Social Identity*. New York, Praeger, 1983. 5–30.

¹⁷ Koller i. m. (2. lj.) 50.

¹⁸ Hanák Péter: A nemzeti identitás konstrukciója. *Európai Szemle*, 8. (1997), 3. 63–68.

Társadalmi identitásunk különleges közössége: a nemzet

Az utóbbi idők világ- és Európa-politikai lépései miatt nem szorul különösebb alátámasztásra az a kijelentés, hogy a brexit során újra napirendre került skót függetlenségi népszavazás vagy az északír–ír újraegyesítés távlati lehetősége, de a 21. századi Európa legnagyobb krízise, a 2022. február 24-én, az orosz agresszió révén kitört orosz–ukrán háború is ékes bizonyítékai annak, hogy az egyes nemzetek mennyire mást értenek a nemzet fogalma alatt. Európa történetében ugyanis a nemzetnek kitüntetett szerep jutott, és ma is a nemzet jelenti az európai polgárok számára társadalmi identitásuk egyik legfontosabb közösségét.¹⁹ Azonban az már nem egyértelmű, hogy a nemzet fogalma mit takar, és ahány szerző, annyiféle definíció lelhető fel a szakirodalomban. Egyes szerzők, mint például Pierre van den Berghe a származási,²⁰ mások, így Clifford Geertz a kulturális,²¹ míg például Anthony D. Smith és John A. Armstrong a múltbéli szimbólum- és mítoszrendszer jelentőségét emeli ki a nemzeti közösséget összetartó erők közül.²²

Vannak olyan teoretikusok, akik a nemzet és az állam fogalmát csak együtt tudják értelmezni. Anthony Giddens a területiséget, a közös intézmény- és jogrendszer létezését hangsúlyozza a nemzetmeghatározásában.²³ De vannak olyan teoretikusok is, mint Eric Hobsbawm és Benedict Anderson, akik szerint a nemzetek kitalált, konstruált entitások, úgynevezett elképzelt közösségek.²⁴ Fontos kiemelni, hogy Európa nemzeti különböző nemzetfejlődési utakat jártak be, és az ezek közötti különbségek a mai napig meghatározzák és egyedivé teszik identitásukat. E különbségek könnyen azonosíthatók az eltérő nemzetkonceptiókban is. Friedrich Meinecke német történész a 20. század elején két nemzettypust különböztetett meg: az államnemzetet, amely az adott területet, jog- és intézményrendszert, valamint politikai eszközökkel megteremtett nemzetet jelenti, illetve a kultúrnemzetet, amelyben a nemzeti közösséget a származási és a kulturális elemek határozzák meg.²⁵

¹⁹ Koller i. m. (2. lj.) 11–44.

²⁰ Pierre van den Berghe: *Race and Ethnicity: A Sociobiological Perspective. Ethnic and Racial Studies*, 1. (1978), 4. 401–411.

²¹ Clifford Geertz: *The Interpretation of Cultures*. London, Fontana, 1973.

²² Anthony D. Smith: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, Blackwell, 1986; John A. Armstrong: *Nations before Nationalism*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1982.

²³ Anthony Giddens: *The Nation-State and Violence*. Cambridge, Polity, 1995.

²⁴ Eric Hobsbawm – Terence Ranger: *Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press, 1983; Benedict Anderson: *Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, Verso, 1991.

²⁵ Friedrich Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zu der Genesis des deutschen Nationalstaates*. München, Oldenburg, [1907] 1969.

A Meinecke által megfogalmazott két nemzettípus a később megalkotott nemzettipológiákban is megjelent. Földrajzi dimenziókkal felruházva Hans Kohn és Alfred Cobban történészeknél, de későbbi teoretikusoknál, így Anthony D. Smithnél vagy Rogers Brubakernél is megjelent az állampolgári és az etnikai nemzetkoncepciók megkülönböztetése.²⁶ Történelmi okokból adódóan a magyar nyelvben használt nemzetfogalom is a kultúrnemzeti értelemben használatos, tehát elkülönül az állam fogalmától, kulturális és származási közösséget jelent.²⁷ A franciák vagy az angolok esetében a területiális önmeghatározás a hangsúlyosabb. Ennek a következménye az is, hogy míg a német szerzőknél számos kultúrnemzet-definíciót találunk, addig a francia és az angolszász szerzők inkább az államnemzet-konceptióból indulnak ki.²⁸ Ebből adódik a nemzetállam mint elemzési kategória univerzális alkalmazhatóságának megkérdőjelezése is. A nemzetközi jog és politika máig fennálló rendszere, amely valójában a két világháború közötti időszakban kristályosodott ki, a nemzetállami struktúrákat veszi alapul, vagyis az államhatárok által meghatározott többségi közösségeket privilegizálja.²⁹

A közép-európai nemzetfejlődési mintázatok további unikális jellemzőkkel írhatók le.³⁰ Terjedelmi korlátok miatt nem áll módunkban ezek ismertetése, érdemes azonban két kortárs elemzőnek a témában írt munkájára felhívni a figyelmet, amelyben a közép-európai térségben a rendszerváltás után megjelent újfajta nacionalizmus elemzésekor hangsúlyozzák, hogy a közép-európai úgynevezett neonacionalizmus megerősödéséhez a nyugat-európai államok felsőbbrendűsége is hozzájárult. Emil Brix és Erhard Busek érvelése szerint ugyanis az elismerés nem csupán a szuverenitáson alapul, hanem „olyan értékeken, mint a büszkeség, a méltóság és a tekintély”, amelyeket a nyugati világ a közép-európaiak vonatkozásában sokáig figyelmen kívül hagyott.³¹ A nemzet mint különös társadalmi közösség megértése és a kollektív identitások értelmezése azonban nemcsak a mi

²⁶ Hans Kohn: *Nationalism: Its Meaning and History*. Princeton, D. Van Nostrand, 1955; Alfred Cobban: *National Self-Determination*. London, Oxford University Press – Cumberlege, 1944; Smith i. m. (22. l.); Rogers Brubaker: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, Harvard University Press, 1992.

²⁷ Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam kelet-közép- és délkelet-Európában a 19. és a 20. században*. Budapest, Napvilág, 1998. 9–10.

²⁸ Giddens i. m. (23. l.).

²⁹ A nemzet fogalmának értelmezéséről lásd bővebben Koller Boglárka: „Minek nevezzek?” Politikai unió, nemzetek Európája vagy „csak” Európai Unió? In Dobrowiecki Péter – Stepper Péter (szerk.): *Az Európai Unió a 21. században*. Budapest, Antall József Tudásközpont, 2021. 131–140.

³⁰ Lásd erről bővebben Diószegi István: A nemzetek Európája. In Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1991. 131–142.

³¹ Emil Brix – Erhard Busek: *Közép-Európa újrarendelése. Miért Közép-Európában dől el Európa jövője?* Kösze, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete (iASK), 2019. 111.

térségünk, Közép-Európa, hanem a Nyugat-Balkán, Ukrajna vagy Oroszország vonatkozásában is elengedhetetlen, és úgy tűnik, hogy az Európai Unió egyes szakpolitikáinak, így a bővítés- vagy a szomszédságpolitika kudarcainak³² és persze sikereinek a megértéséhez is szükséges.³³

Sokat segítene például Rogers Brubaker hármas nacionalizmustipológiájának alkalmazása, amely megkülönbözteti az úgynevezett nemzetépítő, az anyaországi és a kisebbségi nacionalizmustípusokat.³⁴ A nemzeti identitás alapkérdése, vagyis a „Ki vagyok én?” kérdés megválaszolása csak a nacionalizmus és a nemzetépítési típusok azonosítása után lehetséges. A csoportkategóriák ugyanis a nemzet mint „elképzelt közösség” esetében is léteznek, és az egyének a nemzet vonatkozásában is folyamatosan értékelik, értelmezik saját csoporttagságukat. A jelenleg is zajló orosz–ukrán háború szomorú aktualitása is felhozható itt példaként. A 2022 februárjában Ukrajna felé indított orosz invázió egyik írásos előzménye³⁵ volt Vlagyimir Putyin elnök 2021 júliusában a Kreml honlapján publikált cikke, amelyben úgy érvelt, hogy az ukránok az ősi orosz nemzet részei, amely közösség az ezeréves közös történelmen, közös nyelven, az orosz etnikai identitáson, a közös kultúrán és az ortodox valláson alapul. A nyilvánvaló tényt szerű tévedéseket és tudatos félrevezetéseket tartalmazó írásban az autokrata orosz elnök „a közös nemzet nevében” próbálta meg legitimálni az Ukrajnával szemben már megtett³⁶ és a jövőben tervezett³⁷ illegitim lépéseit.³⁸

Identitáselemek közötti kapcsolat – hálózatos megközelítés

Eddig a nemzetre mint a kollektív identitásunk egyik kiemelt közösségére történő utaláson kívül nem szóltunk egyéb közösségeinkről, társadalmi csoportjainkról, amelyek a kollektív azonosságtudatunk részei. Smith a nemzeti identitáson a „közös történelmi terület, a közös mítoszok és a történelmi emlékezet, a közös

³² Különös tekintettel a Keleti Partnerség eddigi kudarcaira.

³³ Koller i. m. (29. l.) 104–142.

³⁴ Rogers Brubaker: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

³⁵ Vlagyimir Putyin elnöknek ez volt a harmadik hasonló témájú írása.

³⁶ A Krim annektálásáról bővebben lásd Thomas D. Grant: Annexation of Crimea. *American Journal of International Law*, 109. (2015), 1. 68–95.

³⁷ 2021 júliusában még nem lehetett tudni, hogy Oroszország 2022. február 24-én megtámadja Ukrajnát.

³⁸ Putyin cikkének elemzését, különös tekintettel a tényt szerű történelmi tévedésekre, lásd Sz. Bíró Zoltán: Putyin, a történész: Ukránok márpedig nincsenek. *Qubit*, 2021. július 29., <https://qubit.hu/2021/07/29/putyin-a-tortenesz-ukranok-marpedig-nincsenek> (az eredeti cikk elérhető: www.kremlin.ru/events/president/news/66181)

tömegkultúra, illetve a közös gazdaság és a minden egyes egyénre kiterjesztett jogok és kötelezettségek létezését” érti.³⁹ De ahogy arra a fentiekben is utaltunk, a nemzet definíciója számos, és a szerzők között nincs egyetértés a fogalom tartalmában. A nemzeti identitáson túl egyéb kollektív közösségek is részei az identitásunknak: a helyi, a regionális vagy az európai is. Vajon milyen kapcsolat képzelhető el az egyes kötődések között? Kimondható-e például, hogy a nemzet jelenti kollektív identitásunk legfontosabb közösségét, vagy elképzelhető az is, hogy a nemzeti, a regionális és a lokális kötődések egymás melletti, mellérendelt kategóriákként léteznek?⁴⁰ Pataki Ferenc az identitáselemek között hierarchiát feltételez, amely szerinte az egyén által felállított fontossági sorrendet tükrözi.⁴¹ Más szerzők azonban a kollektív identitáselemek együttes létezését hangsúlyozzák, és koncentrikus körökkel⁴² vagy többszintű struktúrákkal gondolják modellezhetőnek az identitáselemek kapcsolatát.

Nézetem szerint a mai kor emberének identitása a legjobban az úgynevezett identitásháló modelljével írható le. Az egyének többes identitásának dinamikus együtt létezése tartalmazza az idődimenziót is. A funkcionalista szemlélet érvelését segítségül hívva ez azt jelenti, hogy az egyén a mindennapi életében az adott helyzetnek megfelelően dönti el, hogy melyik azonosságtudatát „használja”, vagyis identitáshálójának melyik csomópontját aktivizálja. Ezt úgy lehet elképzelni, mint egy olyan hálót, amelynek minden egyes pontján egy-egy karácsonyfaizzó van, amely adott esetben világít, egy másikban nem. Az is előfordulhat, hogy egy izzó erős vagy halványabb fényt ad, illetve hogy sok vagy kevesebb izzó ég egyszerre. Az egyén élete során időről időre változtatja kötődéseit, azok fontossági sorrendjét. Az identitáselemek viszonya nem hierarchikus, hanem mellérendelt.⁴³ Az identitásháló-modellben gondolkodva az azonban lehetséges, hogy tartós csomópontok alakulnak ki a kollektív identitásunk hálószerű rendszerében, olyanok,

³⁹ Smith is elkülöníti az egyéni és a kollektív identitásokat, és a nemzeti identitást a kollektív kategóriába sorolja. Anthony D. Smith: *National Identity*. London, Penguin Books, 1991. 14.

⁴⁰ Az Eurobarometer közvélemény-kutatásainak eredményei alapján az már bizonyítást nyert, hogy nem minden európai uniós polgár számára a nemzetéhez való kötődése a legerősebb, a lokális közösségekhez vagy akár a régióhoz való kötődés is megelőzheti azt; lásd Koller i. m. (2. lj.) 129.

⁴¹ Pataki i. m. (3. lj.).

⁴² José Miguel Salazar megkérdőjelezi a kollektív identitásszintek közötti hierarchiát, és a kollektív identitások koncentrikus köreiben gondolkodik. Elméletében a koncentrikus körök az egyén azonosságtudatának egy-egy szintjét jelképezik. A kötődés annál erősebb, minél közelebbi földrajzi egységről beszélünk; lásd José M. Salazar: *Social Identity and National Identity*. In Stephen Worchel et alii (szerk.): *Social Identity*. London, Sage, 1998.

⁴³ Ezt az elméleti modellt a doktori disszertációmban fejtettem ki először, de a későbbi munkáimban is erre építék; lásd Koller Boglárka: *A posztnemzeti identitásstruktúra dinamikus modellje az európai uniós állampolgárok azonosságtudatának vizsgálata alapján*. Doktori értekezés, Budapest, BCE, 2003.

amelyeket gyakrabban aktivizálunk. Érdemes azt is hangsúlyozni, hogy élete során az egyén állandóan alakítja identitásstruktúráját: tudatosan és nem tudatosan elvégzi az őt körülvevő társadalmi kategóriákkal történő összehasonlítást, értékelést, és olykor negatív csoporttagságok vagy éppen identitáskrizisek esetén átmenetileg vagy tartósan kiiktat egyes elemeket.

A társadalom, az intézményes és a politikai struktúrák folyamatosan hatnak az identitásformálás folyamatára, aktívan alakítva azt. A nemzetek és a nacionalizmus kutatói és teoretikusai között a kollektív identitáselemek állandóságáról és az újak kialakításának lehetőségéről is vita van. Ahogy az etnoszimbolisták állítják, a közös etnikai múlt, a közös történelemben gyökerező mítoszok és szimbólumok szükségesek a sikeres nemzetépítéshez, és a kollektív emlékezet révén ezek az elemek alkotják az egyének identitását. Ezért közös etnikai múlt hiányában az identitásformálás nem is lehet sikeres.⁴⁴ Az ellenkező véleményt képviselő konstruktivisták számára a szimbólumok, hagyományok mind újonnan is létrehozható konstrukciók. A 19. században például a nemzetépítő elit törekvéseinek köszönhetően „teljesen új szimbólumok születtek: a nemzeti himnusz vagy a zászló” stb.⁴⁵ Anderson szerint az értelmiségnek és az eliteknek kulcsszerepe volt a nemzeti szimbólumok megalkotásában, konstruálásában. A 19. században „a filológusok, a nyelvészek, a folkloristák, a publicisták és a zeneszerzők” voltak az akkori véleményvezérek, akik ábrázolták a dicső múlt „aranykorait”, amely így a mindennapi emberek számára is befogadható lett, és nagyobb tömegek váltak részesévé az „elképzelt közösségnek”, a nemzetnek.⁴⁶ Anderson elméletét jelen korunkra alkalmazva: ma már a politikai elit szereplői, a politikai pártok, a média, a civil szervezetek és az érdekképviselések is kulcsszereplők az identitásformálás folyamatában. Mind ágensek a nemzet felépítésében és annak kívánt, elképzelt változatának megalkotásában. De az etnoszimbolista-konstruktivista vitában nem feltétlenül kell csak az egyik érvet felkarolni; az alulról felfelé irányuló szocializációs folyamatok⁴⁷ és az identitáskonstruálás együttesen hat.

Identitáspolitikai és a narratívák reneszánsza

A politika minden formája a kollektív identitások köré épül. A közjavak elosztása, a különböző társadalmi csoportok mozgósítása ugyanis megkívánja a különbségtételt a „mi” és az „ők” kategóriái között. A politikatudományon

⁴⁴ Lásd erről bővebben Armstrong i. m. (22. lj.) és Smith i. m. (22. lj.).

⁴⁵ Hobsbawm–Ranger i. m. (24. lj.).

⁴⁶ Anderson i. m. (24. lj.) 71–75.

⁴⁷ Thomas Risse: Neofunctionalism, European Identity, and the Puzzles of European Integration. *Journal of European Public Policy*, 12. (2005), 2. 295.

belül az identitáspolitika különösen a politikai viselkedés vizsgálata, a politikai szociológia, pszichológia, valamint gazdaságtan elemzéseiben jelenik meg hangsúlyosan, de jelen van egyéb területeken is.⁴⁸ Az utóbbi időben az identitások egyre erősebb artikulációja jelenik meg a politikai pártok programjaiban, a politikai vezetők beszédeiben és a választók döntéseiben. Egyre gyakrabban észleljük azt is, hogy a racionális kalkulációkon alapuló szakpolitikai érvrendszerek, a gazdasági megfontolásokon és a szigorú számításokon nyugvó intézkedések meggyőzőképessége az érzelmi és kevésbé racionális hatások mögött háttérbe szorul. A választó olyan pártra szavaz, olyan mozgalmat támogat, amelyet a saját csoporttagságához hasonlóknak gondol. Az egyén kollektív identitása tehát meghatározza a politikai cselekvését.

„A belső méltóságérzet elismerésre törekszik. Nem elég, hogy én tudom a saját értékeimet, ha mások ezt nyilvánosan nem ismerik el, vagy ami még rosszabb, ha becsmérelnek, vagy nem ismerik el a létezésemet.”⁴⁹ Egyes szerzők a populizmus különböző mintázatainak megerősödése⁵⁰ és az identitáspolitika között is szoros kapcsolatot vélnek felfedezni amiatt,⁵¹ hogy a társadalmi csoportok elitellenes attitűdjeiben identitásüzenetek is megfogalmazódnak. Nézetem szerint az identitáspolitika erősödése nemcsak a populista vezetők, pártok cselekedeteiben mutatható ki – bár azokban mindenképpen –, hanem az a 21. század egyre polarizáltabb társadalmában is általános jelenségnek tekinthető.

Az identitáspolitika egyik leghatásosabb eszköze a történetmesélés, a narratívákba csomagolt közös cselekedet. Frederick W. Mayer szerint éppen az egyének identitásformálása miatt hatásos a narratív eszközök alkalmazása.⁵² Identitásunk életünk során folyamatosan változik, állandóan összehasonlítjuk, értékkeljük saját csoporttagságunkat másokkal. Azonosságtudatunk formálódásában jelentős szerepe van az úgynevezett én-narratíváknak, annak, hogy képesek legyünk az élet-történetünk által is megfogalmazni, hogy miért lettünk azok, akik vagyunk, ezért a narratívák a mindennapi cselekedeteinkhez is keretet adnak, segítenek eligazodni. Mivel a sztori elmesélése és benne a saját szerepünk megélése kreatív, alkotó folyamat, a mások, a külső csoportok kollektív cselekedeteit és attitűdjeit is könnyebben megértjük, befogadjuk a narratívákon keresztül.

⁴⁸ A politikai viselkedésről lásd Robert E. Goodin – Hans-Dieter Klingemann: *A politikatudomány új kézikönyve*. Budapest, Osiris, 2003. 225–302.

⁴⁹ Fukuyama i. m. (1. lj.) 10.

⁵⁰ A populizmusról lásd bővebben Cas Mudde – Cristóbal Rovira Kaltwasser: *Populism: A Very Short Introduction*. New York, Oxford University Press, 2017; Jan-Werner Müller: *What is Populism?* Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2016.

⁵¹ Andrés Velasco: Populism and Identity Politics. *LSE Public Policy Review*, 1. (2020), 1. 1–8.

⁵² Frederick W. Mayer: *Narrative Politics: Stories and Collective Action*. Oxford Scholarship Online, 2014.

A konstruktivista szemléletet alapul véve, a politikai pártok, a vezetők és a média szereplői számára a narratíva tulajdonképpen a szimbólumok, jelképek, mítoszok teremtésének segítője is. Egy jól kitalált, konstruált narratíva pontosan keretezi a „mi” és az „ők” csoporthatárait, eligazít a „jó” és a „rossz” dolgok megítélésében, választ ad az alapkérdéseinkre, így kontinuitást teremt a létezésünkhöz, megkönnyítve a döntéseinket. A narratíva azonban maga is termék, amelyet az identitáskonstruálásban kulcsszereplő véleményvezér saját érdekei érvényesítésére is hasznosíthat. Olyan termék, amelynek hatalmi és/vagy gazdasági értéke van. A narratívát a politikus szavazatmaximalizálásra és politikai tőke kovácsolására, az újságíró és a szerkesztő a hírnév növelésére, a gazdasági szereplő a fogyasztói döntések elősegítésére használja. A narratíva azonban veszélyes eszköz is lehet, hiszen éppen azért, hogy keretez, konstruál és kijelöli a csoporthatárokat, kiválóan alkalmas a félelem- és gyűlöletkeltésre, a bizonytalanságérzés növelésére, az ellenség vagy a szövetséges címkézésére és a dezinformációk becsomagolására is, ami az egyes társadalmi csoportok között tartós ellenszenvet és csoportkonfliktusokat is eredményezhet.

Összegzés

Ahhoz, hogy jobban értsük a 21. század politikai, társadalmi és gazdasági folyamatait, érdemes őket az egyén és az ő állandóan változó, kollektív azonosságtudata felől is megvizsgálni. Bár a nemzetnek mindenképpen kitüntetett szerepe van az egyének kollektív identitásában, ma már a szerzők többsége többszintű identitásstruktúrában gondolkodik, ahol az egyén akár napjában többször is hoz identitásdöntéseket, aktivizálva ezzel egyik vagy másik csoporttagságát. Identitásunk mindig tükröt tart elénk: saját magunk meghatározásához folyamatosan értékeljük, összehasonlítjuk közösségeinket másokéival, amely folyamat végén egyedi képünk alakul ki azokról az „elképzelte közösségekről”, amelyeknek tagjai vagyunk.

E folyamatban, ahogy már Anderson is hangsúlyozta, fontos szerepe van az értelmiségnek, a politikai elit szereplőinek, a médiának, de a családi, baráti társaságoknak és az iskolának, valamint a szabadidős kluboknak, civil szervezeteknek is. A szimbólumok, a mítoszok és a szokásaink nagy része is kitalált. Társadalmi identitásunk legalább annyira külső konstrukciók, mint amennyire szocializációs folyamatok eredménye. A 21. század polarizált társadalmában, ahol gyakori a csoportközi konfliktusok, az identitáspolitika az egyes közösségek elismerés iránti vágyára kínál azonnali válaszokat, amely folyamatban a történetmesélés hatásos eszköznek bizonyul minden racionális és irracionális komponensével együtt.